

ডি পি মুখার্জী: পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ অধ্যয়নৰ

ভাৰতীয় সমাজৰ প্ৰেক্ষাপটত পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত বিশিষ্ট ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানী ডি পি মুখার্জীয়ে উল্লেখযোগ্য অৱদান আগবঢ়াইছিল। ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞানৰ পৰম্পৰাত গভীৰভাৱে শিপাই থকা তেওঁৰ ধাৰণাসমূহে এই দুয়োটা শক্তিৰ জটিল আন্তঃক্ৰিয়া আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনত ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ ওপৰত পোহৰ পেলায়। এই বচনাখনত আমি মুখার্জীৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মতামতসমূহ অন্বেষণ কৰিম, তেওঁ এই ধাৰণাসমূহৰ ধাৰণা আৰু সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজৰ লগত ইয়াৰ প্ৰাসংগিকতা কেনেকৈ পৰীক্ষা কৰিম।

আৰম্ভণিতে সমাজ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত মুখার্জীৰ দৃষ্টিভঙ্গী বুজোৱাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ। তেওঁ ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞানৰ পৰম্পৰাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল, যিয়ে সমাজৰ সামগ্ৰিক স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন উপাদানৰ আন্তঃসংযোগৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। মুখার্জীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজখনক ঐতিহাসিক, সাংস্কৃতিক আৰু গাঁথনিগত কাৰকৰ দ্বাৰা গঠিত গতিশীল আৰু বিৱৰ্তনশীল সত্তা হিচাপে অধ্যয়ন কৰা উচিত।

ভাৰতীয় সমাজৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ বিষয়ে তেওঁৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা পৰম্পৰাৰ প্ৰতি মুখার্জীৰ দৃষ্টিভঙ্গী গঢ় লৈ উঠিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে পৰম্পৰাক স্থিৰ বা অপৰিৱৰ্তিত বুলি নাভাবিব লাগে বৰঞ্চ নতুন পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খোৱা গতিশীল শক্তি হিচাপেহে চাব লাগে। মুখার্জীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে ভাৰতৰ সামাজিক গাঁথনি আৰু সংগঠন গঢ় দিয়াত পৰম্পৰাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে, যাৰ ভিতৰত ব্যক্তিসকলে নিজৰ জীৱন আৰু সমাজত নিজৰ স্থানৰ অৰ্থ বুজিব পৰা কাঠামো প্ৰদান কৰে।

পৰম্পৰা :

পৰম্পৰা বুলিলে কি বুজোৱা হয়? ডি পিয়ে আঙুলিয়াই দিয়ে যে পৰম্পৰা ‘ট্ৰেডেৰে’ মূলৰ পৰাই আহিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে “সংক্ৰমণ কৰা”। পৰম্পৰাৰ সংস্কৃত সমতুল্য হয় পৰমপাৰ অৰ্থাৎ উত্তৰাধিকাৰ বা আইতিহা, যাৰ মূল ইতিহাস বা ইতিহাসৰ সৈতে একে।

ডি পি মুখার্জীৰ মতে পৰম্পৰা কোনো স্থিৰ বা অপৰিৱৰ্তিত পৰিঘটনা নহয় বৰঞ্চ নতুন পৰিস্থিতিৰ লগত বিকশিত আৰু খাপ খোৱা এক গতিশীল শক্তিহে। তেওঁ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে পৰম্পৰাক ইয়াৰ বহল সাংস্কৃতিক আৰু ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপটত বুজিব লাগে, প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ চলি থকা বিশ্বাস, মূল্যবোধ, ৰীতি-নীতি আৰু প্ৰথাৰ এটা গোট হিচাপে।

মুখার্জীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে ভাৰতৰ সামাজিক গাঁথনি আৰু সংগঠন গঢ় দিয়াত পৰম্পৰাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ই এনে এক কাঠামো প্ৰদান কৰে যাৰ ভিতৰত ব্যক্তিসকলে নিজৰ জীৱন আৰু সমাজত নিজৰ স্থানৰ অৰ্থ বুজিব পাৰে। পৰম্পৰাই

ধাৰাবাহিকতা আৰু স্থিৰতাৰ উৎস হিচাপেও কাম কৰে, ব্যক্তি আৰু সম্প্ৰদায়ৰ পৰিচয় আৰু অন্তৰ্গত হোৱাৰ অনুভূতি প্ৰদান কৰে।

কিন্তু মুখাৰ্জীয়ে এইটোও স্বীকাৰ কৰিছিল যে পৰম্পৰা বিশেষকৈ প্ৰান্তীয় গোটসমূহৰ বাবে অত্যাচাৰ আৰু বৈষম্যৰ উৎস হ'ব পাৰে। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে সমাজে নিজৰ পৰম্পৰাক সমালোচনাত্মকভাৱে পৰীক্ষা কৰি পৰিৱৰ্তিত পৃথিৱীৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে সেইবোৰক খাপ খুৱাই লোৱাটো প্ৰয়োজন। মুখাৰ্জীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে পৰম্পৰাক অন্ধভাৱে পালন কৰা উচিত নহয় বৰঞ্চ যুক্তিসংগত নিৰীক্ষণ আৰু সংস্কাৰৰ আওতালৈ আহিব লাগে।

পৰম্পৰাৰ এটা উৎস থকাৰ কথা। ই হ'ব পাৰে শাস্ত্ৰ, বা মঞ্চৰ বক্তব্য (অপ্ত বক্য), বা নাম থকা বা নথকা পৌৰাণিক নায়ক। উৎস যিয়েই নহওক কিয়, পৰম্পৰাৰ ঐতিহাসিকতাক বেছিভাগ মানুহেই স্বীকাৰ কৰে। উদ্ভূতি দিয়া হয়, স্মৰণ কৰা হয়, সন্মান কৰা হয়। আচলতে তেওঁলোকৰ যুগ যুগ ধৰি চলি অহা উত্তৰাধিকাৰীয়ে সামাজিক সংহতি আৰু সামাজিক সংহতি নিশ্চিত কৰে।

পৰম্পৰাৰ গতিশীলতা:

পৰম্পৰাই এইদৰে সংৰক্ষণৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। কিন্তু ই বক্ষণশীল হ'বই লাগিব বুলি ক'ব নোৱাৰি। ডি পিয়ে দৃঢ়তাৰে কয় যে পৰম্পৰাবোৰ সলনি হয়। ভাৰতীয় পৰম্পৰাত পৰিৱৰ্তনৰ তিনিটা নীতি স্বীকৃতি দিয়া হৈছে- শ্ৰুতি, স্মৃতি, অনুভৱ। ই অনুভৱ বা ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা, যিটো হৈছে বিপ্লৱী নীতি। কিছুমান উপনিষদ সম্পূৰ্ণৰূপে ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে।

কিন্তু ইয়াতেই শেষ নহয়। বিভিন্ন সম্প্ৰদায় বা পন্থাৰ সন্ত-প্ৰতিষ্ঠাপকসকলৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাই অতি সোনকালেই সামূহিক অভিজ্ঞতালৈ ফুলি উঠিল আৰু প্ৰচলিত আৰ্থ-ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাত পৰিৱৰ্তন আনিলে। এই সন্ত আৰু তেওঁলোকৰ অনুগামীসকলৰ প্ৰেম বা প্ৰেম আৰু চাহাজ বা স্বতঃস্ফূৰ্ততাৰ অভিজ্ঞতা মুছলমানসকলৰ মাজত চুফীসকলৰ মাজতো লক্ষ্যণীয় আছিল।

পৰম্পৰাগত ব্যৱস্থাই ক্ৰমান্বয়ে বিৰোধী কণ্ঠক গ্ৰহণ কৰিলে। ভাৰতীয় সামাজিক কাৰ্য্যই সংবিধানৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত বিদ্রোহীক একাকাৰ কৰিবলৈ অক্ষাংশ প্ৰদান কৰিছে। ফলত বঞ্চিতসকলৰ শ্ৰেণী-চেতনাক মূক কৰি পেলোৱা হৈছে জাতি সমাজে।

পৰম্পৰাৰ গঠন:

ভাৰতীয় পৰম্পৰা কিছুমান ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল। তেওঁলোকে প্ৰকৃততে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ গাঁথনি নিৰ্মাণ কৰে। এই পৰম্পৰাসমূহ বৌদ্ধ ধৰ্ম, ইছলাম, খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম, জনজাতীয় জীৱন আৰু পশ্চিমীয়া আধুনিকতা আদি কেইবাটাও মতাদৰ্শৰ অন্তৰ্গত। সংশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াই

সেয়েহে এই পৰম্পৰাসমূহ গঢ়ি তুলিছে। এই ক্ষেত্ৰত পৰম্পৰা কেৱল হিন্দু বুলি বিশ্বাস কৰাটো ভুল হ'ব। দৰাচলতে দেশৰ বিভিন্ন জাতি-জনগোষ্ঠীৰ পৰম্পৰাৰ সংমিশ্ৰণ ঘটায়।

বিভিন্ন ধৰ্মীয় মতাদৰ্শৰ নীতিয়ে ভাৰতীয় পৰম্পৰাক কেনেদৰে গঢ় দিছিল, টি এন মদনে তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে:

এই ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াত সংশ্লেষণ হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু মুছলমানৰ প্ৰধান সংগঠনমূলক নীতি হৈ আহিছে, যিসকলে একেলগে এনে এক বিশ্বদৃষ্টিভংগী গঢ়ি তুলিছিল য'ত ডি পিৰ মতে 'সত্তাৰ সত্যৰ স্থায়ী তাৎপৰ্য আছিল'। উপনিষদৰ পৰা তেওঁৰ প্ৰিয় উদ্ধৃতি আছিল চৰাইৱতী, আগবাঢ়ি যাওক। ইয়াৰ অৰ্থ আছিল যে ক্ষণস্থায়ী আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ প্ৰতি উদাসীনতা আৰু 'সৰু আত্মাক শেষত 'সৰ্বোচ্চ বাস্তৱতা'ত ইয়াৰ বিলুপ্তিৰ অধীনত ৰখাৰ প্ৰতি ব্যস্ততা গঢ় লৈ উঠিছিল (১৯৪৮: ২)।

ডি পিয়ে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ তিনিটা শিৰোনামৰ অধীনত শ্ৰেণীবিভাজন দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, অৰ্থাৎ প্ৰাথমিক, মাধ্যমিক আৰু তৃতীয় পৰ্যায়ৰ। প্ৰাথমিক পৰম্পৰাসমূহ ভাৰতীয় সমাজৰ বাবে আদিম আৰু প্ৰামাণিক হৈ আহিছে। গৌণ পৰম্পৰাক দ্বিতীয় স্থান দিয়া হৈছিল, যেতিয়া মুছলমানসকল দেশত উপস্থিত হৈছিল। আৰু, ব্ৰিটিছৰ আগমনৰ সময়লৈকে হিন্দু আৰু মুছলমানসকলে এতিয়াও অস্তিত্বৰ সকলো স্তৰতে পৰম্পৰাৰ সম্পূৰ্ণ সংশ্লেষণ লাভ কৰা নাছিল।

প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু আত্মসাৎৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কম পৰিমাণে নান্দনিক আৰু ধৰ্মীয় পৰম্পৰাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ মাজত অধিক পৰিমাণে সহমত আছিল। ধাৰণাগত চিন্তাৰ তৃতীয় পৰ্যায়ৰ পৰম্পৰাত অৱশ্যে পাৰ্থক্যই বিশিষ্টভাৱে জীয়াই আছিল।

পৰম্পৰাৰ উৎস:

ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলে পৰম্পৰাৰ বিষয়ে যথেষ্ট কথা কৈছে যদিও পৰম্পৰাৰ উৎস আৰু বিষয়বস্তু চিনাক্তকৰণৰ বাবে বিশেষ প্ৰচেষ্টা কৰা হোৱা নাই। আৰু ডি পি মুখাৰ্জীৰ কথা ক'লে এই কথাটো বহুত ভালকৈয়ে যায়। স্বীকাৰ্য্য যে ভাৰতৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকীকৰণৰ যিকোনো বিশ্লেষণত পৰম্পৰাই কেন্দ্ৰীয় স্থান দখল কৰে।

কিন্তু এই পৰম্পৰাবোৰৰ বিষয়বস্তু ডি পিয়ে দিয়া নাই। পৰম্পৰাৰ প্ৰধান উৎস হ'ল হিন্দু ধৰ্ম, বৌদ্ধ ধৰ্ম, ইছলাম আৰু পশ্চিমীয়া সংস্কৃতি, কিন্তু উদাহৰণস্বৰূপে হিন্দু বা ইছলামৰ কি পৰম্পৰাই বহল ভাৰতীয় পৰম্পৰা গঠন কৰে সেয়া ডি পিয়ে নিৰ্দিষ্ট কৰা নাই।

এই ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ দুৰ্বলতা টি এন মদনে চিনাক্ত কৰিছে যিয়ে কয় যে ডি পি অনুসৰি ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ সাধাৰণ গঠন বেদান্ত, পশ্চিমীয়া মুক্তি আৰু মাৰ্ক্সবাদৰ সংশ্লেষণ হ'ব পাৰে। কিন্তু, ইছলাম আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ সংশ্লেষণৰ কথা কি ক'ব? ডি পিয়ে অন্যান্য প্ৰধান পৰম্পৰাৰ এনে কোনো সংশ্লেষণ প্ৰদান কৰাত ব্যৰ্থ হয়।

ডি পিৰ এই বিফলতাৰ ওপৰত মদনে (১৯৯৩) তলত দিয়া ধৰণে মন্তব্য কৰিছে:

সমানেই গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু কঠিন কাম হ'ব পৰম্পৰাৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে তেওঁৰ ধাৰণাটোৰ বিশদতা আৰু নিৰ্দিষ্টকৰণ। য'ত তেওঁ নীতিৰ স্তৰত আধুনিকতাৰ প্ৰতি পৰম্পৰাৰ প্ৰাসংগিকতা প্ৰতিষ্ঠা কৰে, কিন্তু সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ বাহিৰেও তেওঁ ইয়াৰ অভিজ্ঞতাভিত্তিক বিষয়বস্তু বানান কৰা নাই... এজনৰ অস্বস্তিকৰ অনুভৱ হয় যে তেওঁ নিজেই গ্ৰন্থসমূহৰ গভীৰ অধ্যয়নতকৈ প্ৰতিষ্ঠান আৰু সাধাৰণ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত অধিক কাম কৰিছিল। নৃতত্ত্ববিদজনৰ ধৰণেৰে ক্ষেত্ৰভিত্তিক কামৰ জৰিয়তে পৰম্পৰাৰ সৈতে সংঘৰ্ষ হোৱাটো তেওঁ অৱশ্যেই নুই কৰিছিল, অন্ততঃ নিজৰ বাবে।

আধুনিকীকৰণ: প্ৰকৃত নে ভুৱা?

পশ্চিমীয়া ধাৰণা, প্ৰযুক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ সৈতে ভাৰতীয় সমাজৰ মুখামুখি হোৱাৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা আধুনিকতাৰ প্ৰতি ডি পি মুখাৰ্জীৰ দৃষ্টিভংগী গঢ় লৈ উঠিছিল। তেওঁ আধুনিকতাক এক বহুমুখী পৰিঘটনা হিচাপে দেখিছিল যিয়ে ভাৰতীয় সমাজত ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক দুয়োটা প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

ইতিবাচক দিশটো হ'ল মুখাৰ্জীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে আধুনিকতাই ভাৰতীয় সমাজলৈ উল্লেখযোগ্য লাভ কঢ়িয়াই আনিছে, যেনে- অৰ্থনৈতিক বিকাশ বৃদ্ধি, জীৱন-ধাৰণাৰ মানদণ্ড উন্নত, সামাজিক গতিশীলতাৰ অধিক সুযোগ। তেওঁ আধুনিকতাক প্ৰগতি আৰু উন্নয়নৰ শক্তি হিচাপে দেখিছিল, পৰম্পৰাগত সামাজিক গাঁথনি আৰু প্ৰথাক উন্নত দিশত ৰূপান্তৰিত কৰিবলৈ সক্ষম।

অৱশ্যে আধুনিকতাৰ নেতিবাচক দিশবোৰো মুখাৰ্জীয়ে স্বীকাৰ কৰিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে আধুনিকতাই পৰম্পৰাগত মূল্যবোধ আৰু নীতি-নিয়মৰ খহনীয়া কৰি পেলাইছে, যাৰ ফলত সমাজৰ কিছুমান শ্ৰেণীৰ মাজত বিচ্যুতি আৰু বিচ্ছিন্নতাৰ অনুভূতিৰ সৃষ্টি হৈছে। সামাজিক সংহতি আৰু সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ ওপৰত আধুনিকীকৰণৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে মুখাৰ্জীয়ে বিশেষভাৱে চিন্তিত আছিল, ইয়াৰ ফলত পৰম্পৰাগত সাংস্কৃতিক প্ৰথা আৰু বিশ্বাস হেৰুৱাব পাৰে বুলি আশংকা কৰিছিল।

ডি পিৰ বাবে ভাৰতৰ ইতিহাস ইয়াৰ বিশেষ ধৰণৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস নাছিল কাৰণ তাই নামৰ যোগ্য কোনো এটাৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰা নাছিল। তেওঁৰ ইতিহাসত দৰ্শন আৰু ধৰ্মৰ স্থান প্ৰধান আছিল আৰু ই আছিল মৌলিকভাৱে সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ এক দীৰ্ঘদিনীয়া কচৰং। তেওঁৰ বাবে “ভাৰতীয় ইতিহাস আছিল ভাৰতীয় সংস্কৃতি” (১৯৫৮: ১২৩)। ভাৰতৰ শেহতীয়া দুখ-কষ্ট, অৰ্থাৎ ঘৃণা আৰু বিভাজন, ইছলামিক মূল্যবোধৰ গ্ৰেপ্তাৰ আত্মসাৎৰ ফল আছিল (ibid.: 163); তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ইতিহাস ঠেলি নিদিয়ালৈকে স্তব্ধ হৈ থাকে (ibid.: 39)।

জাতীয় আন্দোলনে বহু নৈতিক উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল যদিও ডি পিয়ে অভিযোগ কৰিছিল, ই বৌদ্ধিক বিৰোধী আছিল। কেৱল পশ্চিমৰ পৰা বহুত অচিন্তাশীল ঋণ লোৱাই নহয়, তত্ত্ব আৰু ব্যৱহাৰৰ মাজতো এক বিৰতিৰ সৃষ্টি হৈছিল যাৰ ফলত চিন্তাধাৰা দৰিদ্ৰ আৰু

কাৰ্য্য অকাৰ্য্যকৰী হৈ পৰিছিল। বৌদ্ধিক আৰু কলাত্মক সৃষ্টিশীলতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ চিন্তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি তেওঁ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা উচিত নাছিল: “ৰাজনীতিয়ে আমাৰ সংস্কৃতি ধ্বংস কৰি পেলালে” (১৯৫৮: ১৯০)।

তাতোকৈ বেয়া কথাটো হ’ল, স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছৰ বছৰবোৰত এই বিভাজন ভাল হোৱাৰ কোনো লক্ষণ দেখা নগ’লা ১৯৫০ চনৰ আৰম্ভণিতে যেতিয়া পৰিকল্পনা ৰাষ্ট্ৰ নীতি হিচাপে আহিছিল, তেতিয়া ডি পিয়ে তেওঁৰ উদ্বেগ প্ৰকাশ কৰিছিল, উদাহৰণস্বৰূপে, ১৯৫৩ চনত ‘ভাৰতত মানুহ আৰু পৰিকল্পনা’ (১৯৫৮: ৩০-৭৬) বিষয়ক এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গৱেষণা পত্ৰত, যে প্ৰণয়ন কৰিবলগীয়া নতুন মানুহৰ এটা স্পষ্ট ধাৰণা নতুন ভাৰত গঢ়ি তোলাৰ প্ৰচেষ্টাৰ বিষয়ে নেতিবাচক বিচাৰ কৰিছিল, আৰু লগতে প্ৰচলিত বৌদ্ধিক অলসতাৰ কাৰণো নিৰ্ণয় কৰিছিল। ১৯৫৫ চনত তেওঁ কৈছিল: “মই দেখিছো যে আমাৰ প্ৰগতিশীল গোটসমূহে কেনেকৈ বুদ্ধিমত্তাৰ ক্ষেত্ৰত, আৰু সেয়েহে অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যতো ব্যৰ্থ হৈছে, মূলতঃ ভাৰতৰ সামাজিক বাস্তৱতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ অজ্ঞানতা আৰু শিপাহীনতাৰ বাবে” (১৯৫৮: ২৪০)।

বাজিত থকা বিষয়টো আছিল ভাৰতৰ আধুনিকীকৰণ। এই সন্দৰ্ভত ডি পিৰ অপৰিহাৰ্য স্থিতি আছিল যে অনুকৰণৰ জৰিয়তে প্ৰকৃত আধুনিকীকৰণ হ’ব নোৱাৰে। এটা জনগোষ্ঠীয়ে নিজৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য পৰিত্যাগ কৰিব নোৱাৰিলে আৰু তথাপিও আন জনগোষ্ঠীৰ ঐতিহাসিক অভিজ্ঞতাক আভ্যন্তৰীণ কৰি লোৱাত সফল হ’ল; তেওঁলোক কেৱল দখল কৰিবলৈ সাজু হ’ব পাৰিছিল। তেওঁ সাংস্কৃতিক সাম্ৰাজ্যবাদক আন সকলোতকৈ বেছি ভয় কৰিছিল।

তেওঁৰ মতে একমাত্ৰ বৈধ পন্থাটো আছিল ৰাম মোহন ৰায় আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ দৰে মানুহৰ প্ৰচেষ্টাৰ বৈশিষ্ট্য, যিয়ে “পশ্চিমীয়া চিন্তা আৰু কৰ্মৰ মূল সোঁতবোৰক ... ভাৰতীয় বিচনাৰ মাজেৰে দৌৰি গৈ ইয়াৰ শ্বাসকৃদ্ধকাৰী অপতৃণবোৰ আঁতৰাই পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল প্ৰাচীন নৈখন যাতে বৈ যাব পাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰক” (১৯৫৮: ৩৩)।

ডি পিয়ে স্বাধীনতাৰ কেইবাবছৰ আগতে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ দ্বন্দ্বিকতাৰ এই দৃষ্টিভংগী প্ৰণয়ন কৰিছিল, ১৯৪৩ চনত প্ৰকাশিত ঠাকুৰৰ ওপৰত কৰা তেওঁৰ অধ্যয়নত ডি পিয়ে আধুনিকীকৰণৰ প্ৰকৃতি আৰু গতিশীলতাক লক্ষ্য কৰিছে। ই এক ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে যিটো একেলগে পৰম্পৰাগত মূল্যবোধ আৰু সাংস্কৃতিক আৰ্হিৰ সম্প্ৰসাৰণ, উচ্চতা, গভীৰতা আৰু পুনৰুজ্জীৱিতকৰণ – মুঠতে বৃহত্তৰ বিনিয়োগ – আৰু পৰম্পৰাগতৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ ফলত ইয়াৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বিচ্যুতি নহয় আৰু আধুনিক।

এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা পৰম্পৰা আধুনিকীকৰণৰ বাধা নহয়, ইয়াৰ চৰ্ত; ই আমাক বিকল্পৰ মাজৰ পৰা নিৰ্বাচন কৰাৰ স্বাধীনতা দিয়ে আৰু এনে এক সাংস্কৃতিক আৰ্হি বিকশিত কৰে যিটো পুৰণি আৰু নতুনৰ সংশ্লেষণ নহ’ব নোৱাৰে। নতুন মূল্যবোধ আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ শিপা ল’ব পৰাকৈ আৰু চৰিত্ৰ গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ এখন মাটি থাকিব লাগিব। গতিকে আধুনিকতাক পৰম্পৰাক অস্বীকাৰ কৰি নহয়, সম্পৰ্কত সংজ্ঞায়িত কৰিব লাগিব। সংঘাত হৈছে দ্বন্দ্বিক ত্ৰিপুৰাৰ মধ্যৱৰ্তী পৰ্যায় মাত্ৰ: গতি coincidentia oppositorum ৰ দিশোজোৰ দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই যে পূৰ্বৰ যুক্তিটো মাৰ্ক্সবাদী ডায়েলেটিকৰ সৈতে মিল আছে যিয়ে সম্পৰ্কক ইজনে সিজনৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত বুলি ভাবে আৰু সেয়েহে এনে সম্পৰ্কৰ ওপৰত ইয়াৰ

বিষয়ে ‘সঠিক’ অধ্যয়নৰ ভিত্তি স্থাপন কৰে। বিপৰীতবোৰৰ সংশ্লেষণ অৱশ্যে ঐতিহাসিক অনিবাৰ্যতা নহয়; ই কোনো জনচেতনাক দিয়া উপহাস নহয় (১৯৫৮: ১৮৯); ই এক “গতিশীল সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া আৰু পৰম্পৰাবাদৰ আন এটা নাম নহয়” (ibid.: 100-2)।

ডি পিৰ বাবে ইতিহাস আছিল এক চলিত কাম (১৯৪৫: ১৯), আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে জাগ্ৰত প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰতি মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীৰ মূল্য। আত্মসচেতন বাহুনি-নিৰ্মাণৰ বিকল্প হ’ল মনহীন অনুকৰণ আৰু স্বায়ত্তশাসন হেৰুৱা আৰু সেয়েহে অমানৱীয়কৰণ, যদিও তেওঁ ইয়াক এই শব্দবোৰত একেবাৰেই কোৱা নাছিল।

তেন্তে আত্মচেতনাই হৈছে আধুনিকীকৰণৰ ৰূপ। ১৯৫০ চনৰ ডি পিৰ লেখাৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা ইয়াৰ বিষয়বস্তু জাতীয়তাবাদ, গণতন্ত্ৰ, প্ৰকৃতিৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ পৰিকল্পনা, আৰু যুক্তিবাদৰ খেতি আদিৰে গঠিত। সাধাৰণ আধুনিক মানুহজন হৈছে অভিযন্তা, সামাজিক আৰু কাৰিকৰী (১৯৫৮: ৩৯-৪০)।

ডি পিয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে এই শক্তিসমূহ আৰোহী হৈ পৰিছে:

প্ৰথম প্ৰয়োজনীয়তা হ’ল তথ্যটোৰ ঐতিহাসিকতাৰ ওপৰত সক্ৰিয় বিশ্বাস থকাটো... দ্বিতীয়টো প্ৰয়োজনীয়তা হ’ল সামাজিক কাৰ্য্য ... সচেতনভাৱে, ইচ্ছাকৃতভাৱে, সামূহিকভাৱে, পৰৱৰ্তী ঐতিহাসিক পৰ্যায়লৈ ঠেলি দিয়া। ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ মূল্য নিহিত হৈ আছে তেওঁলোকৰ সংৰক্ষক শক্তিসমূহে খৰখেদাকৈ যোৱাৰ সময়ত ব্ৰেক লগোৱাৰ ক্ষমতাত। দুয়োটাৰে মাজৰ দ্বান্ধিক সংযোগৰ শেষ উৎপাদন হৈছে সমন্বয়।

ইফালে (তাত) উত্তেজনা। আৰু উত্তেজনা কেৱল গৱেষণাৰ বিষয় হিচাপে আকৰ্ষণীয় নহয়; যদি ই উচ্চ পৰ্যায়লৈ লৈ যায়, তেন্তে ইও বাঞ্ছনীয়। উচ্চ পৰ্যায়টো হ’ল য’ত ব্যক্তিত্বক ঐতিহাসিকভাৱে বুজা উদ্দেশ্যৰ বাবে পৰিকল্পিত, সামাজিকভাৱে নিৰ্দেশিত, সামূহিক প্ৰচেষ্টাৰ জৰিয়তে একত্ৰিত কৰা হয়, যাৰ অৰ্থ হ’ল ... সমাজবাদী ব্যৱস্থা। তাত উত্তেজনা লাঘৱ নহ’ব। কৃপাৰ শাস্তি নহয়। এনে উচ্চ আৰু কঠোৰ প্ৰচেষ্টাৰ কষ্টকৰ গতিপথত প্ৰকৃতি, কৰ্ম আৰু মানুহৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাইহে বন্ধ হৈ যাব। (১৯৫৮: ৭৬)

বিশ্বাসৰ এই স্পষ্ট প্ৰকাশৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি (এয়া কি, প্ৰদৰ্শন নহয়) ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলক (১৯৫৫ চনত) ধৰি ৰখা উচিত আছিল যে তেওঁলোকৰ ‘প্ৰথম কাম’ আছিল ‘সামাজিক পৰম্পৰা’ৰ অধ্যয়ন (১৯৫৮: ২৩২), আৰু তেওঁলোকক সোঁৱৰাই দিয়া উচিত আছিল যে পৰম্পৰাসমূহ সংঘাতৰ জৰিয়তে বৃদ্ধি পায়।

পৰম্পৰাৰ ওপৰত এই গুৰুত্ব দিয়াৰ প্ৰেক্ষাপটতে ‘এটা বৃহৎ পৰিসৰৰ প্ৰযুক্তিগত বিকাশ’ (১৯৫৮: ২২৫) লৈ আগবাঢ়ি যোৱাৰ আগতে যন্ত্ৰ আৰু প্ৰযুক্তিৰ ওপৰত মহাত্মা গান্ধীৰ মতামত অধ্যয়নৰ বাবে তেওঁৰ নিৰ্দিষ্ট পৰামৰ্শ দিয়া হৈছিল। অবাধ্যতা, শোষণ নকৰা আৰু দখলহীনতাৰ মূল্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা গান্ধীৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু অনুন্নততাৰ ধাৰণাকেই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিব পৰাটো সৰু কথা নাছিল (ibid.: 206)।

কিন্তু, এইটো হয়তো কেৱল এটা ইংগিতহে আছিল (এজন প’জাৰৰ প্ৰতি সঁহাৰি), কাৰণ ডি পিয়ে কৈছিল যে গান্ধীয়ে পশ্চিমৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা নতুন সামাজিক শক্তিসমূহক

কেনেকৈ শোষণ কৰিব পাৰি তাৰ ইংগিত দিয়াত ব্যৰ্থ হৈছে”; তদুপৰি, “ৰামৰাজ্যৰ অশ্লীল ধাৰণাত আবৃত নতুন সমাজৰ ধৰণটো কেৱল অঐতিহাসিক নহয়, ঐতিহাসিক বিৰোধী আছিল” (ibid.: 38)। কিন্তু তেওঁ এইটোও নিশ্চিত আছিল যে পৰম্পৰাগত মূল্যবোধৰ ওপৰত গান্ধীবাদী জোৰ দিয়াটোৱে হয়তো ভাৰতীয়সকলক সেই ধৰণৰ দুৰ্ভাৱৰ পৰা (উদাহৰণস্বৰূপে বিজ্ঞান আৰু ভোগবাদ) ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰিব পাৰে, যাৰ চিকাৰ পশ্চিমীয়া দেশসমূহ (ibid.: 227)।

ইতিমধ্যে ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণে শব্দবোৰ স্পষ্টভাৱে সংজ্ঞায়িত নকৰা আৰু সংশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াটো কঠোৰভাৱে পৰীক্ষা নকৰাটো ইয়াত পুনৰ আৰু সঁচাকৈয়ে বাৰে বাৰে তেওঁৰ ৰচনাত পুনৰ দেখা যায়। গুপ্তাই (১৯৭৭) কোৱাৰ দৰে ফলস্বৰূপে হোৱা ‘আত্ম-বাতিল’ই ডি পিৰ সমাজবিজ্ঞানক নিৰ্দিষ্ট সততা আৰু নিৰ্দিষ্ট পেথ’ছ প্ৰদান কৰিছিল। আচলতে তেওঁ নিজেই এই কথা চিনি পাইছিল যেতিয়া তেওঁ এ কে সাৰণক নিজৰ জীৱনটোক ‘অনিচ্ছাৰ ধাৰাবাহিক’ বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল (সাৰণ, ১৯৬২: ১৬২)। শৰণে শেষত কয়: ডি পিয়ে বেদান্ত কৰিছিল, পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদ, মাৰ্ক্সবাদ – যিবোৰ সকলোৱে তেওঁক ইংগিত দিছিল ‘মিশ্ৰণ নকৰিব’।

পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ দ্বন্দ্বিকতা:

ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ শক্তি নিহিত হৈ আছে পুৰুষ-মহিলাৰ জীৱন-অভ্যাস আৰু আৱেগত অতীতৰ পৰিঘটনাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা মূল্যবোধৰ স্ফটিকীয়কৰণত। এইদৰে ভাৰতে নিশ্চিতভাৱে বহুতো মূল্যবোধ সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছে: কিছুমান ভাল আৰু কিছুমান বেয়া। কথাটো অৱশ্যে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ বাবে বিদেশী শক্তিসমূহৰ ব্যৱহাৰ, যেনে- প্ৰযুক্তি, গণতন্ত্ৰ, নগৰায়ন, আমোলাতন্ত্ৰ ইত্যাদি।

ডি পি নিশ্চিত যে সালসলনি নিশ্চয় হ’ব। আদিম জনজাতিসকলে কৰা দৰে পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰ স্পৰ্শত ভাৰতীয়সকল যে অদৃশ্য নহ’ব সেয়া প্ৰায় নিশ্চিত। তাৰ বাবে তেওঁলোকৰ যথেষ্ট নমনীয়তা আছে। ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ বহুতো অন্তৰ্জাতীয় মতানৈক্যক আত্মসাৎ কৰিছিল। ই হিন্দু-মুছলমান সংস্কৃতিৰ বিকাশ ঘটাইছিল আৰু আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি এক কৌতুহলী মিশ্ৰণ, বৰ্ণশংকৰ। “পৰম্পৰাগতভাৱে গতিকে এডজাষ্টমেণ্টত জীয়াই থকাটো ক’ব পাৰি ভাৰতৰ তেজত”।

ডি পিয়ে পৰম্পৰাক পূজা নকৰে। তেওঁৰ “সম্পূৰ্ণ মানুহ” বা “সুখম ব্যক্তিত্ব”ৰ ধাৰণাটোৱে (১) নৈতিক উত্তেজনা আৰু নান্দনিক আৰু বৌদ্ধিক সংবেদনশীলতাৰ (২) ইতিহাস আৰু যুক্তিবাদৰ জ্ঞানৰ মিশ্ৰণৰ আহ্বান জনাইছে। দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ গুণবোৰক ভাৰতীয় পৰম্পৰাতকৈ আধুনিকতাই বেছি গুৰুত্ব দিয়ে। সেয়েহে ইয়াত পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ ডায়েলেক্টিক পৰম্পৰাটোক বুজি পোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তাত নিহিত হৈ আছে। ডি পিয়ে লক্ষ্য কৰে যে “পৰম্পৰাৰ জ্ঞানে কম সামাজিক খৰচত পৰম্পৰাক ভাঙি পেলোৱাৰ পথ দেখুৱাইছে”।

‘পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা’ৰ ওপৰত ডি পিৰ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আৰু উল্লেখযোগ্য লেখাই এই দুটা দ্বিমেক ধাৰণাৰ প্ৰামাণিক জোখ-মাখ বুজিবলৈ আমাক সহায় কৰে। তেওঁ যুক্তি

দিছিল যে ভাৰতৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা, ব্ৰিটিছ উপনিবেশবাদ আৰু জাতীয়তাবাদ আৰু ব্যক্তিবাদ আৰু সামূহিকতা অৰ্থাৎ সংঘৰ মাজত দ্বান্দ্বিক সম্পৰ্ক আছে।

তেওঁৰ ডায়েলেক্টিক্সৰ ধাৰণাটো উদাৰ মানৱতাবাদৰ মাজত লংঘিত আছিল। তেওঁ নিজৰ সকলো ৰচনাৰ জৰিয়তে যুক্তি দিছিল যে ভাৰতীয় সমাজৰ অধ্যয়নৰ বাবে পৰম্পৰা কেন্দ্ৰীয়। ব্ৰিটিছ যুগত ভাৰতলৈ অহা আধুনিকীকৰণ আৰু পৰম্পৰাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দ্বান্দ্বিক। দ্বান্দ্বিকতাৰ এই দৃষ্টিকোণৰ পৰাই ডি পিয়ে যুক্তি দিছিল যে আমি পৰম্পৰাৰ সংজ্ঞা দিব লাগিব।

আধুনিকীকৰণৰ সৈতে পৰম্পৰাৰ মুখামুখিয়ে কিছুমান সাংস্কৃতিক বৈপৰীত্য, অভিযোজন আৰু কিছুমান ক্ষেত্ৰত সংঘাতৰ পৰিস্থিতিৰো সৃষ্টি কৰিছিল। পৰম্পৰা-আধুনিকতাৰ মুখামুখিৰ পৰিণতিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰি যোগেন্দ্ৰ সিঙে (১৯৮৬) লিখিছে:

ডি পি মুখাৰ্জীৰ লেখাত আমি এটা ডায়েলেক্টিকেল ফ্ৰেম অৱ ৰেফাৰেন্সৰ পৰা ভাৰতীয় সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিশ্লেষণৰ সৈতে কিছু পদ্ধতিগত চিন্তা বিচাৰি পাওঁ। তেওঁ মূলতঃ পৰম্পৰাৰ পশ্চিমৰ সৈতে হোৱা মুখামুখিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যিয়ে এফালে সাংস্কৃতিক বৈপৰীত্যৰ বহু কাৰক মুকলি কৰি দিলে আৰু আনফালে নতুন মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ জন্ম দিলে। এই শক্তিসমূহৰ উত্থানে তেওঁৰ মতে সংঘাত আৰু সংশ্লেষণৰ এক দ্বান্দ্বিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে যাক ভাৰতীয় সমাজৰ শ্ৰেণী গাঁথনিৰ সংৰক্ষিত শক্তিসমূহক খেলপথাৰত আনি ঠেলি দিব লাগিব।

পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ মুখামুখি সেয়েহে দুটা পৰিণতিৰ অন্ত পৰে: (১) সংঘাত, আৰু (২) সংশ্লেষণ। ভাৰতীয় সমাজ, ডি পিয়ে কল্পনা কৰা মতে, পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফল। এই দ্বান্দ্বিকতাইহে আমাক ভাৰতীয় সমাজখন বিশ্লেষণ কৰাত সহায় কৰে।

ডি পিৰ পৰম্পৰাৰ ধাৰণাটো প্ৰথমবাৰৰ বাবে ১৯৪২ চনত প্ৰকাশ পাইছিল যেতিয়া তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘মডাৰ্ন ইণ্ডিয়ান কালচাৰ: এ ছ’চিয়েলজিকেল ষ্টাডি’ প্ৰকাশ পাইছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰেক্ষাপটত তেওঁৰ পৰম্পৰাৰ চৰিত্ৰায়ন তলত দিয়া ধৰণে চলি আছে:

সামাজিক আৰু ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে... ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে কিছুমান সাধাৰণ পৰম্পৰাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে যিয়ে কেইবাটাও সাধাৰণ মনোভাৱৰ জন্ম দিছে। ইহঁতৰ গঠনত প্ৰধান প্ৰভাৱ হৈছে বৌদ্ধ, ইছলাম, আৰু পশ্চিমীয়া বাণিজ্য আৰু সংস্কৃতি। এনে ভিন্ন শক্তিৰ আত্মসাৎ আৰু সংঘাতৰ ফলতেই ভাৰতীয় সংস্কৃতি আজিৰ দৰে হৈ পৰিল, হিন্দু বা ইছলামিক নহয়, পশ্চিমীয়া জীৱন-যাপন আৰু চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতিৰূপ নহয় বা বিশুদ্ধ এছিয়াটিক উৎপাদন নহয় (১৯৪৮: ১)। গ্ৰন্থখনৰ কেন্দ্ৰীয় থিছিছ আছিল যে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ চাবিকাঠি আছিল সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণ – আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰত্যাহ্বানৰ প্ৰতি সৃষ্টিশীল সঁহাৰি – আৰু হেগাল আৰু মাৰ্ক্সৰ মতামত সত্ত্বেও ভাৰতৰ ইতিহাস ইয়াৰ অতীততকৈও অধিক বিষয়টো। ডি পিয়ে ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিঘিনি ঘটোটোক স্থায়ী আঘাত বুলি গণ্য কৰা নাছিল: ই কেৱল এটা বাধাহে আছিল।

তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে জ্ঞানমূলক শ্ৰেণীৰ স্তৰত হিন্দু-মুছলমান সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণ আটাইতকৈ দুৰ্বল, কিন্তু অংশীদাৰী অৰ্থনৈতিক আগ্ৰহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, আৰু সংগীত, স্থাপত্য আৰু সাহিত্যৰ কৃতিত্বৰ শলাগ লৈছিল। ডি পিয়ে উপমহাদেশখনৰ

বিভাজনক নিজৰ ভূ-ৰাজনীতিৰ এক পৰিঘটনাতকৈ বেছি বুলি গণ্য কৰা নাছিল। ভৱিষ্যতে, তেওঁৰ প্ৰায় আত্মবিশ্বাস আছিল, প্ৰকৃত দ্বান্দ্বিক আন্দোলনত বৰ্তমানক অতিক্ৰম কৰিব। সংস্কৃতিৰ ৰাজনীতিকৰণ নকৰো আহক, তেওঁ কৈছিল।

সামৰনি:

সামৰণিত ক'ব পাৰি যে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ প্ৰতি ডি পি মুখাৰ্জীৰ দৃষ্টিভংগীয়ে ভাৰতীয় সমাজত এই দুটা শক্তিৰ মাজত চলি থকা জটিল আন্তঃক্ৰিয়াৰ বিষয়ে এক সুক্ষম অধ্যয়ন আগবঢ়াইছে। তেওঁ জোৰ দি কয় যে পৰম্পৰা কোনো স্থিৰ বা অপৰিৱৰ্তিত পৰিঘটনা নহয় বৰঞ্চ নতুন পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খোৱা গতিশীল আৰু বিৱৰ্তনশীল শক্তিহে। মুখাৰ্জীয়ে ভাৰতীয় সমাজত আধুনিকতাৰ প্ৰভাৱক স্বীকাৰ কৰে, সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনত উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ ইয়াৰ ভূমিকাক স্বীকাৰ কৰে।

কিন্তু মুখাৰ্জীয়ে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাক ইটোৱে সিটোৰ বিপৰীতমুখী হোৱাটো বাধ্যতামূলক বুলি নাভাবে। বৰঞ্চ তেওঁ যুক্তি আগবঢ়ায় যে ইহঁতে সহায়স্থান কৰিব পাৰে আনকি ইটোৱে সিটোক পৰিপূৰক হ'ব পাৰে, আধুনিকতাই কঢ়িয়াই অনা দ্রুত পৰিৱৰ্তনৰ সন্মুখত পৰম্পৰাই ধাৰাবাহিকতা আৰু স্থিৰতাৰ অনুভূতি প্ৰদান কৰে। মুখাৰ্জীৰ কামে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাক সমাজৰ দ্বাৰা গঢ় দিয়া আৰু গঢ় দিয়া আন্তঃসংলগ্ন শক্তি হিচাপে বুজাৰ গুৰুত্বক উজ্জ্বল কৰি তুলিছে, ভাৰতত সামাজিক পৰিৱৰ্তনে উপস্থাপন কৰা প্ৰত্যাহ্বান আৰু সুযোগসমূহৰ মূল্যৱান অন্তৰ্দৃষ্টি আগবঢ়াইছে।